

تأملی در تحول موضوعی نثر فارسی (از آغاز تا قرن سیزدهم)

(ص ۲۵۳ - ۲۳۳)

محمود فضیلت^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۲/۶

تاریخ پذیرش قطعی: ۹۱/۳/۲۰

چکیده

بررسی تحول نثر از آن روی که بازتابی از زمینه‌های اجتماعی، تاریخی و احوال شخصی نویسندگان و سیر تحول علم و ادبیات است؛ می‌تواند سودمند باشد. اما پژوهش در این زمینه دشواریها و ناهمواریهای چندی نیز دارد. نخست اینکه آثار نوشتاری که از گذشته به ما رسیده؛ همه آن چیزی نیست که وجود داشته است و از این روی بررسی ما استقراء تامی نخواهد بود. دوم اینکه در برخی از دوره‌ها، صد و پنجاه تا دویست نویسنده وجود دارد که گاه هر کدام آثار متنوعی دارند که شرح آنها در حوصله این گفتار نمیگنجد و سوم اینکه در هر دوره، موضوعات مختلف - بیش و کم- در نثر وجود دارد. ولی در برخی دوره‌ها، به یک موضوع، توجه ویژه‌ای شده است که انگیزه‌های آنها را که می‌توانند غیر زبانی و غیر ادبی باشند؛ میبایست بررسی کرد. چنانکه در عصر مغولان و تیموریان به تاریخ‌نویسی توجه خاصی شده؛ یا در روزگار صفویان نگارش کتابهای آیینی رواج یافته است. ولی با همه این دشواریها، نمیتوان از جستجو، در آثار برجای مانده از نثر کهن بازایستاد و یا نثر گذشته و معاصر را، گسسته از پیشینه آن بررسی کرد. از این روی نگارنده کوشیده است دگردیسی متون نثر را با تکیه بر روند زنده و تاثیرگذار یا تأثیرپذیر آن بکاود و کتابهای هر دوره را طبقه‌بندی موضوعی کرده، با جدولها و نمودارها، بررسی آماری نماید.

کلمات کلیدی

نثر فارسی، موضوع، تحول، جامعه و تاریخ

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران fazilat.mahmoud@yahoo.com

مقدمه

متون نثر، بخش وسیعی از ادبیات فارسی را تشکیل می‌دهد. علاوه بر اینکه این متون ابزاری برای بیان احوال اجتماعی، تاریخی و علمی بوده‌اند؛ آداب، رسوم، اخلاق، روحیات و عواطف مردمان را نیز بازنموده‌اند. از این روی می‌توان نثر فارسی را دو بخش دانست. نخست؛ نثر روایی و شاعرانه که فنون و عناصر شعری در آن بکار میرفته است. دوم؛ نثر علمی. وقتی که بطور مستقیم به طرح موضوعات علمی می‌پرداخته است. داستانها، قصه‌ها، حکایتها، افسانه‌ها و برخی از متون تاریخی مانند تاریخ جهانگشا و فابلهایی چون کلیله و دمنه از گونه نثر روایی هستند. هرمان اته کهن‌ترین اثر نثر روایی را در فارسی دری، داستان سمک عیار صدقه بن ابوالقاسم شیرازی دانسته است (تاریخ ادبیات ایران: ۲۱۴ - ۲۱۳). نثر علمی و فنی، شامل دانشنامه‌ها، منطق، طبیعیات، هندسه، جبر، نجوم و حساب و موسیقی و برخی از کتاب‌های تاریخ، مانند تاریخ بلعمی و بیهقی و تاریخ تصوف مانند کشف المحجوب هجویری و یا موضوعات اخلاقی و دینی مانند کیمیای سعادت از محمد بن محمد غزالی طوسی و نیز دانشنامه علائی نوشته ابن سینا و نزهت نامه و حدایق الانوار فی حقایق الاسرار درباره علوم مختلف از محمد بن عمر رازی می‌بایست از گونه نثر علمی و فنی دانست (ک: همان: ۲۹۴-۲۹۳).

پیشینه نثر ایرانی

سنگ‌نوشته‌ها، نخستین آثار بازمانده از نثر ایرانی هستند. برخی از این سنگ‌نوشته‌ها را به سبب شکستگی و ساییدگی که با گذشت روزگاران، در آنها به‌وجود آمده است؛ به تمامی نمی‌توان خواند و بر اجزای آنها، نمیتوان آگاهی یافت. از مفصلترین کتیبه‌های روزگار ساسانی یکی نقوش پایکولی در شمال قصرشیرین و دیگری کتیبه‌ای در نقش رستم بر دیوار شرقی بنای مشهور به کعبه زردشت است. کتیبه اول به دو زبان رسمی آن عهد، یعنی پهلوی اشکانی ساسانی نوشته شده است و ترجمه برخی از قطعات این کتیبه در سال ۱۲۴۷ خورشیدی در مجله انجمن پادشاهی منتشر شده است (ایران در زمان ساسانیان: ۶۹ - ۶۸) و هرتسفلد^۱ در سال ۱۲۹۳ خورشیدی شرحی از موضوعات این کتیبه را انتشار داد و پس از آن نیز هرتسفلد در سال ۱۳۰۳ خورشیدی در جلد دوم کتاب خود، فهرستی جامع از لغات آن را با شرحی کامل آورد (همان). انتشار این کتاب با وجود شکستگی و پراکندگی موجب افزایش آگاهی ما درباره زبان پهلوی اشکانی و ساسانی شده است.

کتیبه‌های ساسانی

کتیبه اردشیر در نقش رستم که به سه زبان پهلوی ساسانی و پهلوی اشکانی و یونانی نوشته شده است: کتیبه نرسی در پایکولی، که به دو زبان پهلوی نوشته شده و شرح جنگ این پادشاه با بهرام سوم است و تفصیل اطاعت بزرگان را نسبت به شاهنشاه بیان می‌کند. کتیبه پهلوی ساسانی، که در شاپور فارس کنده شده، شامل نامها و القاب نرسی و پدر و جد اوست.

ادبیات پهلوی

مقداری کتیبه وجود دارد که بعضی از آنها را بتامی نمیتوان خواند و بر اجزاء آنها نمیتوان آگاهی یافت. مفصلترین کتیبه‌های عهد ساسانی یکی نقوش پایکولی در کردستان و در شمال قصرشیرین و دیگری کتیبه‌ای در نقش رستم بر دیوار شرقی بنای مشهور به «کعبه زردشت» است، کتیبه اول به دو زبان رسمی آن عهد، یعنی پهلوی اشکانی و پهلوی ساسانی نوشته شده است. ترجمه‌ای بسیار ناقص از بعضی قطعات این کتیبه در سال ۱۲۴۷ خورشیدی به وسیله توماس در مجله انجمن پادشاهی آسیایی انتشار یافت و مأخذ آن رونویسی بود که راولنسن نموده بود. (ایران در زمان ساسانیان: ۶۸-۹۱)

کتیبه پهلوی ساسانی شاپور سوم، شامل نام و القاب شاپور سوم و پدر و جد اوست. منابع افسانه‌های پهلوی، که مشتمل بر موضوعاتی از تاریخ عهد ساسانی بوده و ترجمه عربی هم داشته است، یکی **مزدک نامگ** است و دیگری **وهرام چوبین نامگ**.

مزدک نامگ قصه است درباره مزدک معروف، که در زمان کواذاول قیام کرد، ابن مقفع آن را به عربی ترجمه کرد و لاحقی شاعر آن را به نظم درآورد.

وهرام چوبین نامگ سرگذشت این سردار معروف است، **جبله بن سالم** آن را به عربی ترجمه کرد و کلیات این قصه را می‌توان از روایت‌های مورخان عرب و فارسی به دست آورد.

کهن‌ترین و مهم‌ترین تألیفات درباره تاریخ ساسانی عبارتند از تاریخ یعقوبی (قرن سوم خورشیدی). تاریخ ابن قتیبه (در گذشته ۲۶۸ خورشیدی) تاریخ طبری (در گذشته ۳۰۲ خورشیدی). تاریخ اوتیکوس تألیف سعید بن بطریق پیشوای مسیحیان اسکندریه (در گذشته ۳۱۹ خورشیدی) ^(رک؛ همان) و دیگر **مروج الذهب** مسعودی (در گذشته ۳۳۵ خورشیدی) و

کتاب التنبيه الاشراف همین نویسنده. و **نهايه الادب في اخبار الفرس و العرب**، به زبان تازی که نویسنده آن ناشناخته است و گویا در نیمه نخست سده چهارم خورشیدی تدوین شده است.

دیگر **فارس‌نامه** که در آغاز سده دوازدهم توسط **ابن بلخی** نگاشته شده است. دیگر **مجم‌التواریخ و القصص** که به زبان فارسی است و نویسنده‌اش گمنام است و در سال ۵۰۵ خورشیدی تألیف شده است.

مطالبی که درباره تاریخ ساسانی در بندهشن به زبان پهلوی می‌بینیم، برگرفته از ترجمه‌هایی است که تازیان از متن خدای نامگ کرده‌اند.

کتاب‌های ابن مسکویه، ابن اثیر و تاریخ نویسان دیگر و جدیدتر مثل ابوالفداء و حمدالله مستوفی قزوینی (نویسنده تاریخ گزیده) و میرخواند و غیره از نظر اهمیت به پایه کتاب‌های پیشین نمی‌رسند، زیرا که درباره تاریخ ساسانیان چندان چیزی که افزون بر کتاب‌های پیشگفته باشد، ندارند. کتاب تاریخ ایرانیان و تازیان درباره ارتباط منابع عمده عربی و فارسی بایکدیگر است، **مجم‌التواریخ** نیز بر پایه تألیفات حمزه اصفهانی است و افزون بر کتاب‌های مختصری که از حمزه در دست است، صاحب **مجم‌التواریخ** سایر آثار حمزه اصفهانی را که اکنون اثری از آن‌ها نمانده، نام برده است.

دینوری نیز از نسخه مستقلی از خدای نامگ استفاده کرده است و مندرجات نهاییه الادب همان است که دینوری آن را با شرح و گسترش بیشتر آورده است. و روایت‌های دیگری که آنها نیز از خدای نامگ گرفته شده، در کتاب‌های یعقوبی و مسعودی و فردوسی و ثعالبی دیده میشود و از این روی میتوان گفت سرچشمه اطلاعات فردوسی و ثعالبی یکی بوده است. در اکثر روایاتی که مؤلفان مذکور از خدای نامگ نقل کرده‌اند، مطالبی از سایر مآخذ پهلوی مثل آیین نامگ و گاه نامگ و تاج نامگ و اندرزها و داستان‌های عامیانه را نیز اقتباس کرده‌اند (همان). سرچشمه مشترکی که فردوسی و ثعالبی از آن بهره‌مند شده‌اند، خود شامل اقتباساتی از اندرزها و داستان‌های عامیانه ساسانیان بوده است و فردوسی بویژه از این دو منبع بهره برده است.

فارسی باستان

فارسی باستان زبانی است که در دوره هخامنشیان (۵۵۹ تا ۳۳۰ ق.م) در پارس با آن سخن می‌گفته‌اند و تنها آثار برجای مانده نوشتاری آن، کتیبه‌های شاهان هخامنشی است که به خط میخی نوشته شده است. اما زبان دیوانی و مکاتبه شاهان ایران آرامی بوده است.

مهمترین کتیبه‌های فارسی باستان

الف) کتیبه آریامنه (حدود ۶۴۰ تا ۵۹۰ ق.م)؛ این کتیبه که بر روی لوحه‌ای از طلا نگاشته شده و در همدان کشف گردیده، مشتمل است بر معرفی شاه و نسب او و این که اهوره مزدا این سرزمین را به او بخشیده است و به خواست اهورا مزدا است که آریامنه، شاه این سرزمین است و سرانجام درخواست حمایت از اهورا مزدا.

ب) کتیبه ارشام (حدود ۵۹۰ تا ۵۵۹ ق.م)، این کتیبه نیز بر روی لوحه‌ای از طلا نگاشته شده و در همدان کشف گردیده که شامل مطالب و موضوعات زیر است:

(۱) معرفی شاه و نسب او (۲) ستایش اهوره مزدا (۳) درخواست حمایت از او
پ) کتیبه‌های کورش (۵۵۹ تا ۵۳۰ ق.م)؛ سه کتیبه کوچک آسیب دیده، از کوروش در دشت مرغاب به دست آمده است که در آن‌ها کورش خود را معرفی کرده است.
باستان پژوهان اغلب اعتقاد دارند که کتیبه‌های نامبرده پس از زمان شاهان پیشگفته به دستور جانشینان آن‌ها نوشته شده است.

ت) کتیبه‌های داریوش (۵۲۲ تا ۴۸۶ ق.م)؛ از داریوش کتیبه‌هایی در بیستون، فارس (تخت جمشید و نقش رستم) شوش، سوئز، الوند و همدان برجای مانده است.

ث) کتیبه‌های بیستون؛ مهم‌ترین کتیبه داریوش، در بیستون است که در آن چگونگی به سلطنت رسیدن و غلبه خود را بر بردیای غاصب و شورشیان بیان کرده است. (تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام؛ ۱۳۷۶: ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۱۱۳، ۱۱۴).

ادبیات پهلوی

آثار زبان پهلوی بیشتر دینی زردشتی است. حتی چند رساله کوچکی که اغلب از زمره آثار غیر دینی به شمار می‌آورند، مانند خسرو و ریدک و یادگار زریر و رساله شطرنج. ویژگی دینی نیز دارند.

آثار ادبی صرف - نظم یا نثر - از میان رفته است؛ ولی ترجمه عربی و فارسی بعضی از آن‌ها مانند **کلیله و دمنه** و **هزار و یک شب** را در دست داریم. این ترجمه‌ها نیز در نگارش و روایات گوناگون، دچار دگرگونی فراوان شده‌اند. مطالب بعضی از این آثار در کتاب‌های ادبی فارسی اقتباس شده است. مانند روایات حماسی شاهنامه و گرشاسب نامه و روایات عاشقانه‌ای که در خسرو و شیرین و هفت پیکر نظامی باز تابیده است.

کتاب دینی زردشتیان - اوستا - به خط اوستایی بود که اصل آن در زمان حمله اسکندر به ایران از میان رفت و اوستای موجود در دوره‌های بعد گردآوری و تنظیم شد.

اوستای موجود از پنج کتاب به نامهای یسنا، یشتها، ویسپرد، وندیداد و خُرده اوستا تشکیل شده‌است که موضوع آن‌ها نیایش اهورا مزدا، خدای بزرگ و بی‌همتا، ایزدان و فرشتگان، ستایش پاکی و نیکی و راست کرداری، نکوهش دیوان و اهریمنان و همچنین شامل دستورها و احکام و ذکرهای مذهبی است و در بخشهایی از آن به ویژه یشتها، اخبار تاریخی و داستانها و روایات آمده است.

خط ایرانیان در عصر اشکانی و ساسانی خط پهلوی بوده است. از فارسی میانه (پهلوی)، به دو شاخه شمالی یا پهلوانیک (پارتی) آثار زیادی در دست نیست، ولی از شاخه جنوبی (پارسی میانه) نگاشته‌ها و نوشته‌های بسیاری موجود است (رک، یاحقی، تاریخ ادبیات ایران) فارسی نو نیز با استفاده از خط (الفبا) عربی به مرحله تازه‌ای به نام فارسی دری گام نهاد. از نوشته‌های فارسی میانه روزگار ساسانیان آثاری نیز وجود داشته که مصنفان اسلامی آنها را نام برده‌اند و برخی از آنها به زبان عربی ترجمه شده‌اند. از آن میان می‌توان کتاب خداینامه را که مهمترین این نوشته‌هاست، نام برد که در اواخر عهد ساسانی پدید آمد و در نخستین سده‌های اسلامی چند بار به عربی درآمد. از روی ترجمه‌های خداینامه، سیر الملوک‌ها و شاهنامه‌های فراوانی پرداخته شد. یکی از آنها شاهنامه منثور ابومنصور عبدالرزاق توسی بود که از منابع عمده شاهنامه فردوسی بوده است.

در حقیقت خداینامه سرمشقی برای تاریخ‌نویسی در دوره‌های بعد شد و بیشتر مورخان بخش‌هایی از آن را در کتاب خود آوردند. همچنین، در کتاب‌های اخلاقی و آموزشی فارسی مانند قابوس‌نامه، بحر الفوائد، نصیحه الملوک، اخلاق ناصری و از اندرز نامه‌ها و پنندهای عصر ساسانی کم و بیش استفاده شده است.

در زمینه ادبیات داستانی، افزون بر روایات پهلوانی و تاریخی که در یشتها و متون خداینامه‌ها و سرگذشت‌نامه‌ها آمده است، وجود کتابهایی مانند هزار افسان، که برخی آن را منشأ کتاب هزار و یک شب می‌دانند و یا داستانهای مربوط به خسرو و شیرین و هفت پیکر که به دوره‌های پیش از اسلام بازمی‌گردد گذشته ادبی پربراری را نشان می‌دهد.

نکته دیگر این که در ایران پیش از اسلام نسخه‌برداری از آثار دینی و ادبی چندان معمول نبوده است و تنها اسناد دولتی و سیاسی و اقتصادی مانند مطالب کتیبه‌های فارسی باستان، پهلوی و چرم نوشته‌ها و سفال نوشته‌ها را می‌نگاشتند.

از دوره مادها هیچ نوشته‌ای برجای نمانده، اما در نوشته‌های مورخان یونانی اشاره‌هایی به داستان‌ها و اشعار این دوره شده است. چنانکه آئنهوس^۱ نویسنده یونانی مینویسد

خنیگران با اوراد خود دلاوریهای کورش و جنگ او را با آستیگ^۱ پیشگویی میکردند. داستانهای مربوط به کورش^۲ در ادبیات راه یافته بود. نمونه‌ای از داستانهای حماسی دیگر چون زریادرس^۳، اداتیس^۴ را هم می‌توان نام برد؛ به نظر بویس^۵ این داستان اصل مادی دارد و با آیین پرستش خدای عشق (گویا آناهیتا) ارتباط داشته است. (اداتیس) که بعدها به صورت داستان گشتاسب و کتایون به داستانهای کیانی پیوسته؛ در شاهنامه نیز بازتابیده است (رک؛ همان).

کتیبه‌های پهلوی و پارتی را از نظر موضوع میتوان به دو گروه کتیبه‌های دولتی و شخصی تقسیم کرد که عبارتند از:

– سنگ‌نوشته اردشیر بابکان و اورمزد^۶.

– سنگ‌نوشته آبنون.

– آثار دورا اروپوس^۷ در سال ۲۵۲/۳ م. (یا ۲۵۶ م).

آنچه در کتیبه‌های پهلوی و پارتی ذکر شد؛ اغلب مربوط به سیاست و حکومت پادشاهان و شیوه و شگرد حکومت و دولت آنها می‌باشد.

اوستا نیز کتاب دینی زردشتیان است و خط آن به خود زردشت بازمی‌گردد و در دوره بلاش اول دوره اشکانی یا در اوایل دوره ساسانی کوشش شد که آن را به خطی از نوع خطوط مشتق از آرامی متداول در ایران، مانند خط پهلوی، بنویسند. (تاریخ ادبیات پیش از اسلام: ۷۲).

آنچه امروز از این زبان به نام اوستایی باقی مانده است مجموعه پنج کتاب به نامهای: یسنا، یشتها، ویسپرد، وندیداد و خُرده اوستا می‌باشد (تاریخ زبان فارسی: ۵۵).

موضوع نثر در دوره هخامنشی

از این دوره پانزده کتیبه بررسی گردیده که موضوع همه آنها یکسان است به جز کتیبه «ضد دیو» که درباره پیروی از دین مزدائیسیم در زمان هخامنشی و نفوذ این دین در آن دوران است.

در کتیبه‌های هخامنشی نام شاه با القاب و عنوانها و نام نیاکان و حمایت اهورا مزدا از شاه آمده است و موضوع اصلی این کتیبه‌های کوتاه، نیایش شاه و یاری جستن از خداوند و

۱. A styages .

۲. Ketzeyas .

۳. Zariadres .

۴. Odatis .

۵. Boyce .

۶. این کتیبه در بزم دلك در ده كيلومتری شرق شیراز كشف شده است .

۷. Dura Europos .

گاهی در آغاز از آیین و ایمان سخن رفته است. در برخی سنگ‌نوشته‌ها نام سنگها و سازه‌های کاخ، نام تالارها و ستونها هم ثبت گردیده است. مانند منشور شوش که علاوه بر توصیف ساختمان کاخ و سازه‌های آن از صنعتگران کشورهای گوناگون که در ساختن آن همکاری داشته‌اند سخن رفته است. افزون بر این گاهی از حوادثی که در دوران حکومت یک پادشاه رخ داده؛ صحبت شده است مثل کتیبه بیستون که درباره بردیای دروغین (گئومات) نوشته شده است.

همچنین در ایران باستان نگارش تاریخ اسطوره‌ها، حماسه‌ها و افسانه‌ها رواج داشته است که اکنون چندان اثری از آنها برجای نمانده است.

دوران پارتها

از این دوران اسناد اندکی بجا مانده است. بدیهی است که دوران جنگ و انقلاب‌ها و شورشها برای پیدایش آثار ادبی خلاق مناسب نیستند.

در سکه‌های بازمانده از این دوران، نام قدیسان زردشتی آمده است و نقوش روی سکه‌های فرمانروایان پارتی نمانگر افسانه‌های یونانی هستند. از این دوره چهار کتیبه بررسی شده که موضوع آنها شامل پیروزی گودرز بر مهرداد، مدارکی درباره تحویل شراب در سالهای ۱۰۰-۲۹ پیش از میلاد و همچنین سنگ قبر والی شوش (اردوان پنجم) است.

دوران ساسانی

شامل چهارده کتیبه و یک پوست نوشته و یک عدد مهر مربوط به ملکه دنک (مادر هرمز سوم و پیروز) است.

تصویر شاه و اهورا مزدا، نمایان‌کننده کامیابی‌های شاه، بنیان‌گذاری آتشکده‌ها، ترکیب استانداران و اشراف درباری، مناطق تابع امپراطوری، ستودن شاه به خاطر هواداری از دین مزدا و سرکوب بی‌دینان و نیز نوشته‌هایی بر دیواره غار «کنهری» در هند که زردشتیان بازدید کننده نام خود و تاریخ بازدید را بر دیوار غار ثبت کرده‌اند. پوست نوشته‌های کشف شده در «دورا اورپوس» که شامل پیامد جنگ‌های ایران و روم نقاشی و شکل ظاهر ساختمان‌ها، ذکر نام هنرمندان نقاش و چند نوشته درباره تحویل شراب به سپاه ... همچنین روی سکه‌های این دوره واژه «مزدین» نوشته شده است که نشان می‌دهد منتشر کننده سکه، مزدپرست است (رک؛ پیوست‌ها، نمودارهای الف و ب شماره (۱)).

کتاب‌های ادبی از ساسانی تا قرن سوم هجری

افزایش شمار ترجمه‌های اوستا در آغاز سده ششم میلادی به دلیل ظهور جنبش مزدکیان و نیز آثار دینی که یا به طور مستقل درباره مسائل مذهبی است یا اندرز نامه‌هایی است که در آن به مسائل دینی هم توجه شده است و بیشترین آثار این دوره را بخود اختصاص داده است. به علاوه در علم کلام، که به دلیل گفتگوهای دینی میان زردشتیان و مسلمانان تعداد آنها نسبت به دیگر موضوعات بیشتر است. وضعیت سایر موضوعات نیز روی نمودار نشان داده شده است.

موضوع ادبیات از قرن چهارم تا آغاز قرن پنجم

در این دوره کتابهای علمی بیشترین تعداد را دارد. به دلیل حمایت دولت سامانی از دانشمندان و ادیبان و توجه آنها به زبان فارسی با آثار متعدد نثر روبرو میشویم که در قتل و غارت‌های ادوار بعد بسیاری از آنها از بین رفته است.

از نظر اجتماعی، در این دوران، افتخار به نژاد و ملیت ایرانی، حفظ آداب و رسوم گذشته رواج می‌یابد که این وضعیت در کنار رونق و آبادانی و ثروت سرشار ایرانیان، باعث افزایش کتاب‌های اسطوره‌ای و حماسی میشود.

رواج ادیان مختلف، آزادی عقاید، عدم تعصب دینی مگر در نواحی تحت تسلط محمود غزنوی و مبارزه گسترده با قرمطیان و فلاسفه، جدال شیعه و سنی، جدال اشاعره و معتزله این دوره را به یکی از مهمترین دوره‌ها در تاریخ علم کلام تبدیل میکنند. بعلاوه، چنانکه پیش از این گفته‌ایم؛ این دوره از نظر توجه به علوم عقلی و تکامل آنها، مهمترین دوره اسلامی است. دوره‌ای که در آن دانشمندان بزرگی چون ابن سینا تربیت میشوند و تفسیر قرآن رواج می‌یابد. (رک؛ پیوست‌ها، نمودارهای الف و ب، شماره ۲)

نیمه دوم قرن پنجم تا آغاز قرن هفتم هجری

نیمه دوم قرن پنجم و تمام قرن ششم و اوایل قرن هفتم از مهمترین دوره‌های تاریخ تصوف در ایران است. (تاریخ ادبیات ایران، صفا: ۲۱۸). در این دوره صوفیه از سوی دانشمندان و امیران حمایت میشدند. اما به هر حال دشمنان متعصبی هم داشتند. افزون بر این علوم ریاضی و نجوم اهمیت خود را در دستگاه امیران و وزیران حفظ کرد و کتابهایی گوناگون در ادامه کار ابن سینا، ابوریحان و شاگردان آنها در علوم مختلف به زبان پارسی تألیف شدند. اما در

پزشکی از آنچه در اواخر دوره اول بویژه بوسیله ابن سینا انجام شده بود، فراتر نرفته‌اند. در این دوره علوم بلاغی نیز رو به کمال می‌رود. (رک؛ پیوست‌ها، نمودارهای الف و ب شماره ۳)

اوایل قرن هفتم تا پایان قرن هشتم هجری

از بین رفتن کتابخانه‌ها و مراکز علمی و یا سست شدن تدریجی و نابودی آنها در این دوره به سبب هجوم مغول و تیمور، موجب آغاز انحطاط در فرهنگ و علوم ایرانی می‌شود. ولی حیات نیمه جان علم و فرهنگ در مناطقی که از حمله مغول به دور مانده بود؛ ادامه می‌یابد. افزون بر این در این دوره علوم شرعی رونق سده‌های پیشین را ندارد. بویژه بدلیل برافتادن خلافت، زمینه‌های تقویت شیعه و تلاش برای تحکیم مبانی علمی آن فراهم می‌شود.

حکمت و فلسفه در این دوره رونق می‌یابد این دوره به برکت وجود کسانی چون خواجه نصیر طوسی، قطب شیرازی و به ویژه به دلیل علاقه و اعتقاد مغولان و به‌ویژه به دلیل علاقه و اعتقاد مغولان به احوال کواکب از مهم‌ترین ادوار ترقی ریاضی و موسیقی و نجوم است. افزون بر این، در این دوره حاشیه نویسی و شرح و تلخیص آثار جای ابداع و ابتکار را می‌گیرد، مگر در زمینه تدریس و ایجاد کتابهای درسی.

تنوع آثار این دوره نسبت به قرن ششم و آغاز قرن هفتم کمتر است. اما شماره تألیفات نسبت به دوره پیش، افزایش می‌یابد.

رواج تاریخ نویسی به دلیل توجه چنگیز و نوادگان او و علاقه آنها به ثبت وقایع دوران حکومت و جنگها و پیروزی‌هایشان و نوشتن داستان‌های عرفانی، در این دوره با ادبیات مطایبه‌ای و گاه هزلیات روبه‌رو می‌شویم که در واقع قالبی است برای بیان شکایتهای دردانگیز و بغض‌های گره شده اجتماع. مثل هزلیات سعدی و کلیات عبید زاکانی (رک؛ پیوست‌ها، نمودارهای الف و ب، شماره ۴)

موضوع نثر در آغاز قرن نهم تا اوایل قرن دهم هجری

آخرین سالهای قدرت سلسله تیموری در ایران، دوران بنیانگذاری دولت صفوی تا مرگ شاه اسماعیل. بعد از مرگ تیمور در زمان فرزندان و نوادگان او بویژه در عصر شاهرخ و فرزندان ادبیات و هنر رونق می‌یابد. با تشکیل سلسله صفوی و ایجاد حکومت مرکزی بار دیگر آرامش و آبادانی به کشور برمیگردد.

خونریزی‌های تیمور و آداب و رسوم نادرست مغولان، باعث نابسامانی اوضاع و انحطاط فکری و سقوط معنوی ایرانیان میشود.

در زمینه علوم ادبی شیوه کار بصورت خلاصه‌نویسی و شرح بر کتابها میباید و در ادامه گسستگی ایرانیان از قلمرو رواج فرهنگ عربی و افزایش پیوند میان زبان فارسی و ترکی از تألیف کتاب به زبان عربی کاسته میشود. این موضوع درباره علوم عقلی هم صدق می‌کند. در زمینه متون علوم بلاغی نیز محققان ادب، اوقات خود را بیشتر در شرح صنایع به‌ویژه در توضیح معماها و لغزها و حل مشکلات اشعار صرف میکنند. در این دوره، توجه به تاریخ نویسی در ادامه قرن هفتم و هشتم بوده که به انگیزه علاقه تیمور به ضبط وقایع و حوادث و فتوحاتش انجام می‌شود. کتاب‌های تاریخ این دوره را باید با احتیاط و تأمل مورد استناد قرار داد. (رک؛ پیوست‌ها، نمودارهای الف و ب، شماره ۵).

آغاز قرن دهم تا میانه قرن دوازدهم هجری

تاریخ ایران در این دوره را با همه فراز و نشیب‌هایش باید مجموعه‌ای از اضداد دانست. ایجاد یک حکومت مرکزی نیرومند و رونق و آبادانی در کشور، کامیابی‌های شاه اسماعیل و شاه عباس و در پی آن عیاشی و فساد کسانی چون شاه سلطان حسین و در نتیجه ضعف تدریجی حکومت صفوی و در نهایت غلبه افغان‌ها از رویدادهای مهم این دوره به شمار می‌رود.

در زمینه علوم شرعی، بیشتر تألیفات به زبان عربی است و کتاب‌های فارسی در درجه دوم و سوم قرار دارند. تألیف کتاب درباره حدیث، شیعه اثنی عشری رونق می‌یابد و پراختن به حکمت در این دوره، رواج آموزه‌های مذهبی شیعه با شیوه اثباتی حکیمان است. در زمینه علم موسیقی در این دوره کاری دیده نمی‌شود. افزون بر این در زمینه پزشکی و داروشناسی نیز مانند علوم ریاضی با انحطاط روبرو هستیم و در حقیقت این دوره را باید دنباله جریان‌های عهد تیموری دانست.

به دلیل ارتباط زبان فارسی با ترکی، لغت‌نامه‌های فارسی به ترکی و ترکی به فارسی بوجود آمد. کار بنیادی این دوره نوشتن فرهنگ‌های فارسی است و سهم اصلی این کار برای کسانی است که یا هندی بوده یا از ایران به هند رفته‌اند و در آنجا به تألیف و نگارش پرداخته‌اند. چنانکه پیش از این گفته‌ایم؛ در اثر توجه سلاطین عثمانی واژه‌نامه‌های فارسی به ترکی در قرن نهم در روم شرقی رواج می‌یابد. افزون بر این عهد صفوی نیز زمان مساعدی برای تألیف لغت‌نامه‌های ترکی در ایران بوده است. به گونه‌ای که از میان چهل و پنج واژه‌نامه این دوره، نه واژه‌نامه، فارسی به ترکی است.

در کنار نیاز به شناخت زبان و واژه‌های فارسی، برای ترکان و هندیان نیاز به شناخت دستور زبان پارسی نیز احساس میشود. از این روی در مقدمه برخی از این واژه‌نامه‌ها مانند فرهنگ جهانگیری مطالبی هم درباره دستور زبان پارسی می‌بینیم. ولی در زمینه عروض و قافیه، ابتکاری دیده نمی‌شود و علوم بلاغی چون گذشته اغلب به تفنن و معمّا می‌پردازند (رک؛ پیوست‌ها؛ نمودارهای الف و ب، شماره ۶).

نیمه دوم قرن دوازدهم تا دوره معاصر

در نیمه دوم سده دوازدهم، جامعه ایرانی در پریشانی به سر میبرد و ایران کشوری است آشفته که به خونریزی و جنگ و غارت دچار شده است. فتنه افغانها و انحطاط چند باره علم و ادب در دوره افشاریه و جنگ‌های پیاپی نادرشاه و ازهم گسیختگیهای پس از مرگ نادر و پس از آن حکومت زندیان و سامان یافتگی نه چندان پایدار و از بین رفتن کتابخانه‌های اصفهان و کشته شدن دانشمندان در این دوره دیده میشود.

در سده سیزدهم رواج دوباره علم و ادب، به سلطنت نشستن فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۱۲ هجری و گرایش شاه و فرزندان به علم و ادب، باعث پیدایش نهضت بازگشت ادبی شد. ارتباط گسترده با اروپا در زمان ناصرالدین شاه و پس از او و اصطلاحات امیرکبیر، آشنایی با تمدن و فناوری اروپایی (چاپخانه، پارچه‌بافی و ...) و گسترش روزنامه‌نویسی و تألیف کتاب‌های گوناگون به دلیل صنعت چاپ و گسترش ترجمه کتاب، از دیگر ویژگی‌های این دوره است.

در این دوره موضوعاتی چون نمایشنامه، سفرنامه خاطره، فیلم نامه، مطالب سیاسی-اجتماعی (درباره آزادی، قانون و ...) و ترجمه، سبک‌شناسی و از این گونه‌ها مطرح میشود و در زمینه هر کدام از این موضوعات، کتابهایی تألیف میگردد.

دگرگونی در شیوه تاریخ‌نویسی و تحقیق در مسائل ادبی به دلیل آشنایی با تحقیقات اروپائیان، همچنین ترجمه رمانهای اروپایی باعث شد که نوشتن داستانهای کوتاه و بلند بتدریج در زبان فارسی رواج یابد. (رک؛ پیوست‌ها، نمودارهای الف و ب، شماره ۷).

پایان‌نامه‌های دانشجویی و مقالات دانشگاهی نیز حجم گسترده‌ای از نثر معاصر را تشکیل میدهد. این گونه از نثر به شیوه دانشگاهی به طرح موضوعات و شاخه‌های مختلف علوم میپردازد که میتوان در جستاری مستقل به شرح ویژگیها و زوایای نگارشی و موضوعی آن پرداخت.

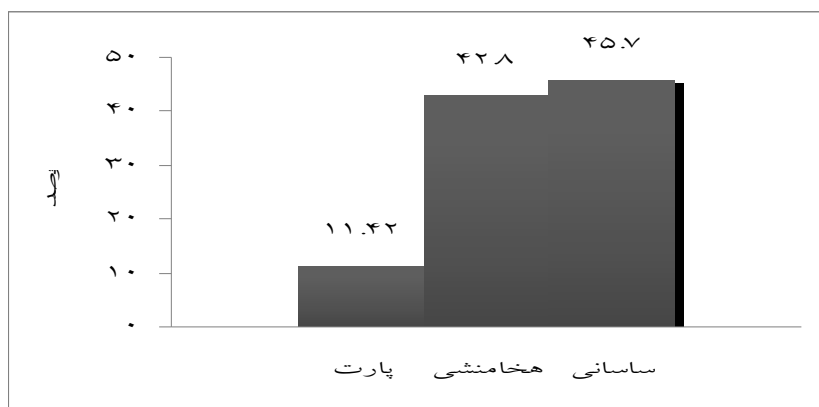
پیوستها

نمودارهای شماره (۱)

الف) نمودار کلی نثر در ایران پیش از اسلام (بر پایه تاریخی)

کتابها	تعداد	درصد
هخامنش	۱۵	۴۲/۸
پارت	۴	۱۱/۴۲
ساسانی	۱۶	۴۵/۷

ب) نمودار کلی در ایران پیش از اسلام (بر پایه ترتیب آماری)

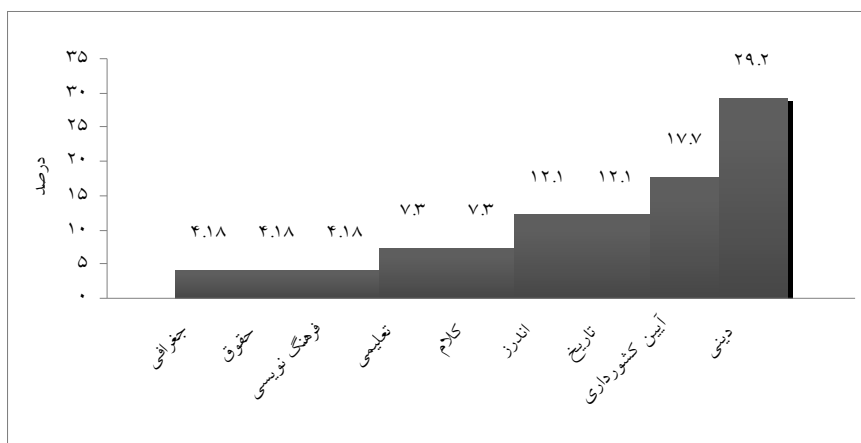

نمودارهای شماره (۲)

الف) نمودار نثر کتابی از دوره ساسانی تا قرن سوم هجری (بر پایه ترتیب موضوعی)

موضوع	تعداد	درصد
دینی	۱۲	۲۹/۲
آیین کشورداری	۷	۱۷/۰۷
تاریخ	۵	۱۲/۱
اندرز	۵	۱۲/۱
کلام	۳	۷/۳
تعلیمی	۳	۷/۳
فرهنگ نویسی	۲	۴/۸
تألیفات حقوقی	۲	۴/۸
جغرافیا	۲	۴/۸
جمع	۴۱	۱۰۰

ب) نمودار نثر کتابی از دوره ساسانی تا قرن سوم هجری (بر پایه ترتیب آماری)

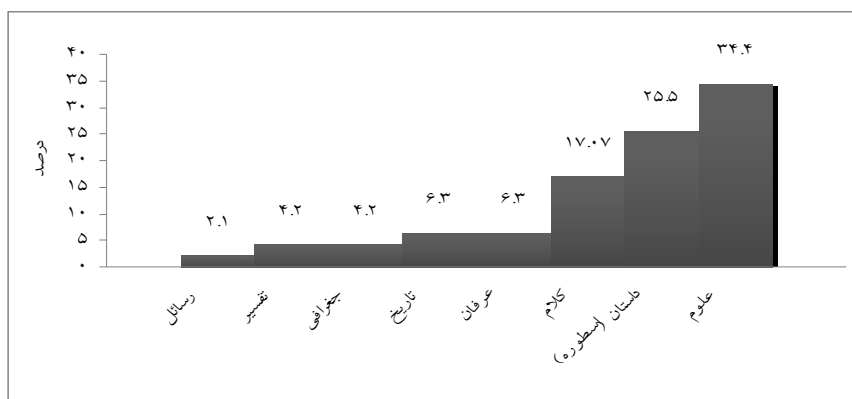

نمودارهای شماره (۳)

الف) نمودار نثر از قرن چهارم تا آغاز قرن چهارم تا آغاز قرن پنجم هجری
(بر پایه ترتیب موضوعی)

موضوع	تعداد	درصد
علوم	۱۶	۳۴/۰۴
داستان	۱۲	۲۵/۵
کلام	۸	۱۷/۰۷
عرفان	۳	۶/۳
تاریخ	۳	۶/۳
جغرافی	۲	۴/۲
تفسیر	۲	۴/۲
رسائل	۱	۲/۱
جمع	۴۷	۱۰۰

ب) نمودار نثر از قرن چهارم تا آغاز قرن پنجم هجری (بر پایه آماری)

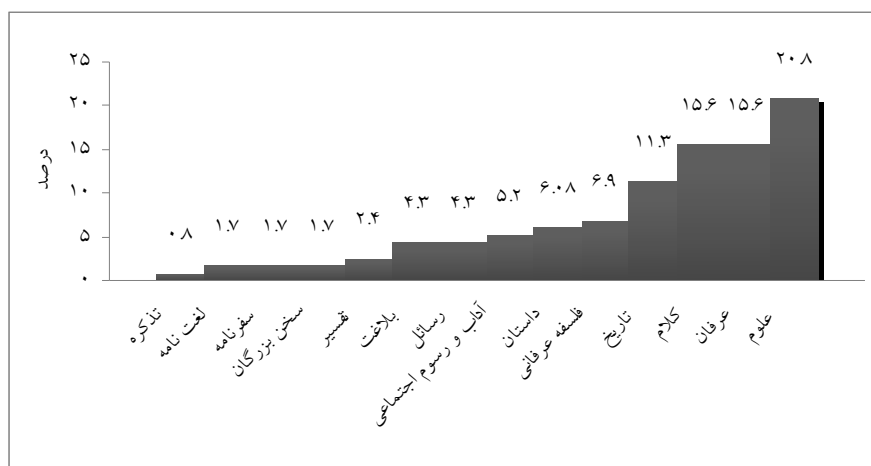

نمودار شماره (۴)

الف) از نیمه دوم قرن پنجم تا اوایل قرن هفتم (بر پایه ترتیب موضوعی)

موضوع	تعداد	درصد
علوم	۲۴	۲۰/۸
عرفان	۱۸	۱۵/۶
کلام	۱۸	۱۵/۶
تاریخ	۱۳	۱۱/۳
فلسفه عرفانی	۸	۶/۹
داستان	۷	۶/۰۸
آداب و رسوم اجتماعی	۶	۵/۲
رسائل	۵	۴/۳
علوم بلاغی	۵	۴/۳
تفسیر	۴	۲/۴
سخن بزرگان	۲	۱/۷
سفرنامه	۲	۱/۷
لغت نامه	۲	۱/۷
تذکره	۱	۰/۸
جمع	۱۱۸	۱۰۰

ب) از نیمه دوم قرن پنجم تا اوایل قرن هفتم (بر پایه ترتیب آماری)

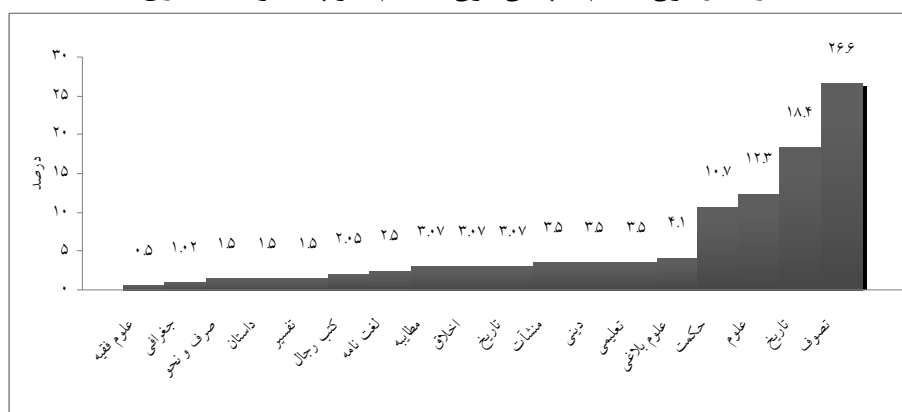

نمودارهای شماره (۵)

الف) از آغاز قرن هفتم تا پایان قرن هشتم (بر پایه ترتیب موضوعی)

موضوع	تعداد	درصد
تصوف	۵۲	۲۶/۶
تاریخ	۳۶	۱۸/۴
علوم	۲۴	۱۲/۳
حکمت	۲۱	۱۰/۷
علوم بلاغی	۸	۴/۱۰
تعلیمی	۷	۳/۵
دینی	۷	۳/۵
منشآت	۷	۳/۵
تاریخ	۶	۳/۰۷
اخلاق	۶	۳/۰۷
مطایبه	۶	۳/۰۷
لغت	۵	۲/۵
کتب رجال	۴	۲/۰۵
تفسیر	۳	۱/۵
داستان	۳	۱/۵
صرف و نحو	۳	۱/۵
جغرافی	۲	۱/۰۲
علوم خفیه	۱	۰/۵
جمع	۱۹۵	۱۰۰

ب) از آغاز قرن هفتم تا پایان قرن هشتم (بر پایه ترتیب آماری)

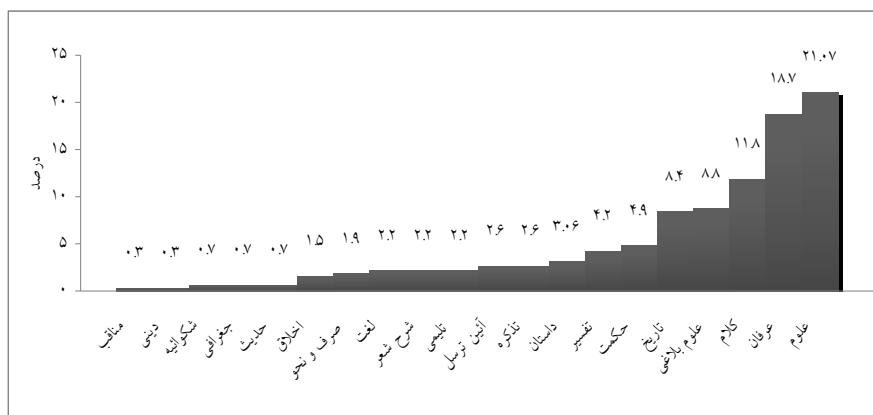

نمودارهای شماره (۶)

الف) از آغاز قرن نهم تا آغاز قرن دهم (بر پایه ترتیب موضوعی)

موضوع	تعداد	درصد
علوم	۵۵	۲۱/۰۷
عرفان	۴۹	۱۸/۷
کلام	۳۱	۱۱/۸
علوم بلاغی	۲۳	۸/۸
تاریخ	۲۲	۸/۴
حکمت	۱۳	۴/۹
تفسیر	۱۱	۴/۲
داستان	۹	۳/۰۶
تذکره	۷	۲/۶
آیین ترسل	۷	۲/۶
تعلیمی	۶	۲/۲
شرح شعر	۶	۲/۲
لغت	۶	۲/۲
صرف و نحو	۵	۱/۹
اخلاق	۴	۱/۵
حدیث	۲	۰/۷
جغرافی	۲	۰/۷
شکوائیه	۲	۰/۷
دینی	۱	۰/۳
مناقب	۱	۰/۳
جمع	۲۶۱	۱۰۰

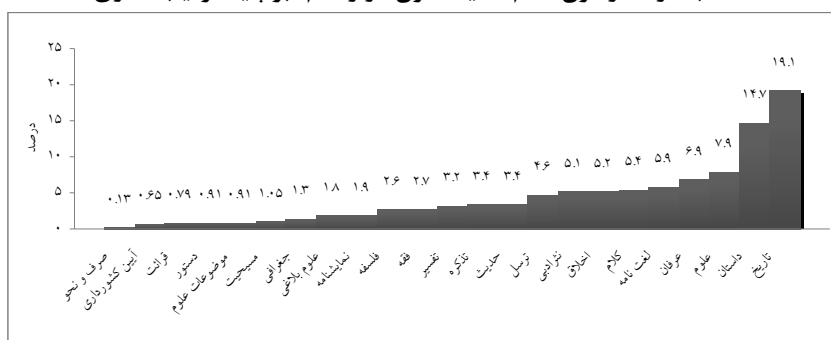
ب) از آغاز قرن نهم تا آغاز قرن دهم (بر پایه ترتیب آماری)

نمودارهای شماره (۷)
الف) از آغاز قرن دهم تا نیمه قرن دوازدهم (بر پایه ترتیب موضوعی)

موضوع	تعداد	درصد
تاریخ	۱۴۵	۱۹/۱
داستان	۱۱۲	۱۴/۷
علوم	۶۰	۷/۹
عرفان	۵۳	۶/۹
لغت‌نامه	۴۵	۵/۹
کلام	۴۱	۵/۴
اخلاق	۴۰	۵/۲
نثر ادبی	۳۹	۵/۱
ترسل و انشاء	۳۵	۴/۶
حدیث	۲۶	۳/۴
تذکره	۲۶	۳/۴
تفسیر	۲۵	۳/۲
فقه	۲۱	۲/۷
فلسفه	۲۰	۲/۶
نمایشنامه	۱۵	۱/۹
علوم بلاغی	۱۴	۱/۸
جغرافی	۱۰	۱/۳
مسیحیت	۸	۱/۰۵
موضوعات علوم	۷	۰/۹۱
دستور	۷	۰/۹۱
قرائت	۶	۰/۷۹
ایین کشورداری	۵	۰/۶۵
صرف و نحو	۱	۰/۱۳

ب) از آغاز قرن دهم تا نیمه قرن دوازدهم (بر پایه ترتیب آماری)

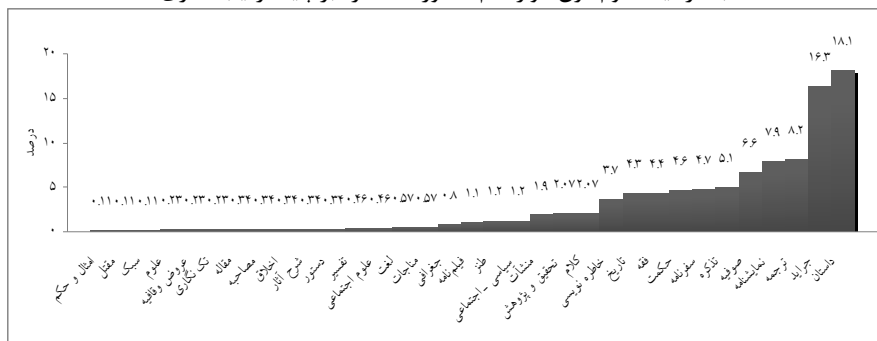

نمودارهای شماره (۸)

الف) از نیمه دوم قرن دوازدهم تا دوره معاصر (بر پایه ترتیب موضوعی)

موضوع	تعداد	درصد	موضوع	تعداد	درصد
داستان	۱۵۸	۱۸/۱	جغرافی	۷	۰/۸۰
چراغ	۱۴۲	۱۶/۳	مناجات	۵	۰/۵۷
ترجمه	۷۲	۸/۲	لغت	۵	۰/۵۷
نمایشنامه	۶۹	۷/۹	علوم اجتماعی	۴	۰/۴۶
صوفیه	۵۸	۶/۶	تفسیر	۴	۰/۴۶
تذکره	۴۵	۵/۱	دستور	۳	۰/۳۴
سفرنامه	۴۱	۴/۷	شرح آثار	۳	۰/۳۴
حکمت	۴۰	۴/۶	اخلاق	۳	۰/۳۴
فقه	۳۹	۴/۴	مصاحبه	۳	۰/۳۴
تاریخ	۳۸	۳/۴	مقاله	۳	۰/۳۴
خاطره نویسی	۳۳	۳/۷	تک نگاری	۲	۰/۲۳
کلام	۱۸	۲/۰۷	عروض و قافیه	۲	۰/۲۳
تحقیق و پژوهش	۱۸	۲/۰۷	علوم	۲	۰/۲۳
منشآت	۱۷	۱/۹	سبک	۱	۰/۱۱
سیاسی اجتماعی	۱۱	۱/۲	مقتل	۱	۰/۱۱
طنز	۱۱	۱/۲	امثال و حکم	۱	۰/۱۱
فیلم نامه	۱۰	۱/۱	-	-	-
جمع	۸۲۰	۹۳/۴۴	جمع	۴۹	۶/۵۶

ب) از نیمه دوم قرن دوازدهم تا دوره معاصر (بر پایه ترتیب اماری)

منابع

- از صبا تا نیما (۲ جلد) آراین پور، یحیی (۱۳۵۷)، چاپ پنجم، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- ایران در زمان ساسانیان (ترجمه رشید یاسمی)، ریستین سن، آرتور (۱۳۳۲)، چاپ دوم، تهران.
- ادبیات معاصر، حاکمی، اسماعیل (۱۳۷۶)، چاپ ششم، تهران: دانشگاه پیام نور.
- تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام تفضلی، احمد (۱۳۷۱)، چاپ اول، تهران: سخن.
- تاریخ ادبیات ایران (ترجمه رضا زاده شفق) اته، هرمان (۱۳۵۱)، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- تاریخ ادبیات ایران (۲ جلد) (۱۳۸۰)، خاتمی، احمد، تهران: انتشارات پایا.
- تاریخ ادبیات ایران (ترجمه کیخسرو کشاورزی)، ربیکا، یان (۱۳۷۰)، تهران: گوتنبرگ.
- تاریخ ادبیات ایران (۵ جلد)، صفا، ذبیح الله (۱۳۶۶)، تهران: فردوس.
- تاریخ ادبیات ایران (ترجمه یعقوب آژند)، موریس، جرج (۱۳۸۰)، چاپ اول، تهران: نشر گستره.
- تاریخ ادبیات ایران (به کوشش ماهدخت بانو همایی)، همایی، جلال الدین (۱۳۷۵)، چاپ دوم، تهران: نشر هما.
- تاریخ زبان فارسی، باقری، مهری (۱۳۷۱)، چاپ اول، تهران: دانشگاه پیام نور.
- مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر پارسی، صفا، ذبیح الله (۱۳۶۳)، چاپ چهارم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.